

Kemény Vagyim:

A tudomány mint ellenség¹

– háttérbeszélgetések Egyik és Másik között –

Első rész

*amelyben szó esik Feyerabendről, arról, hogy mi a baja a tudománnyal és hogy
hogyan viszonyul a három Nagyhoz²*

Egyik: ... Rendben van, azt felfogtam, hogy Feyerabend a "tudományfilozófia fenegyereke", hogy mindent és mindenkit "letaposott". De mit is jelent ez konkrétan? Te érted, hogy mi a baja a tudománnyal?

Másik: Érdekes, hogy te is átvetted az egyes szám használatát, *tudomány*, holott egy kalap alá venni ezt az egész komplex jelenséget, amin belül egymásnak annyira ellentmondó gondolatok, módszertanok, világszemléletek találhatók – Feyerabend még véletlenül sem beszél külön természettudományokról és külön társadalomtudományokról – az már önmagában érdekes állítás.

E.: Azért ez nem egy teljesen új dolog: Kuhn is éppen arról ír, hogy bizonyos aspektusokat tekintve – gondolok itt pl. a tudományok belső felépítésére, a változások hasonló forgatókönyvére –, a természet- és társadalomtudományok nagyon is hasonlóak. Popper meg pont ezt a kettősséget, illetve többességet vette célba, hogy bemutassa mennyire hamis és veszélyes különböző mércéket állítani a tudományok elé.

M.: Jó, ezt elfogadom, csak arra akartam rámutatni, hogy eleve úgy teszed fel a kérdést, hogy az ő nyelvén beszélsz. Szóval, az a baja a tudománnyal, hogy szerinte "a tudomány ma pont olyan elnyomó erő, amilyenek annak idején ideológiai ellenfelei voltak"³. Ahhoz, hogy ezt a tételt meg tudja védeni – az ő kedélyesen letámadó vagy

¹ Műfaját tekintve ezen írás a rádiós hangjáték és a tudományos értekezés laza keveréke. A beszélgetések alaphelyzetét a következőképpen kell elképzelni: Egyik és Másik, a két szereplő kedvenc tudományfilozófiai és kulturális antropológia tárgyú könyveik fölött ülnek és megosztják egymással asszociációikat, közben támadt gondolataikat. Nem hiszem, hogy bárkinek is eszébe jutna bemutatni a darabot.

² A jobb érthetőség kedvéért a szöveg végén található egy rövid, elég sematikus áttekintés a tudományfilozófiai előzményekről. Remélem, hogy ez segítségül szolgálhat az idegenül csengő kifejezések megértéséhez is.

³ Feyerabend, 2000, 48.o.

inkább elsöprő stílusában - le kell fegyvereznie a tudomány kivételes helyzetét támogató fejtegetéseket. Két nagy csoportra osztja ezeket: a) azon elméletek, amelyek szerint a tudomány megtalálta azt a *helyes módszert*, ami garantálja számunkra a világ megismerését, b) mindazt az eredmények is igazolják: a tudomány a "fejlődés motorja" (ezt a képet tetszőlegesen be lehet helyettesíteni bármilyen mozgó, fejlődést elősegítő metaforával). Ez utóbbit, úgy tűnik tényleg könnyű visszautasítani, hiszen százával lehet találni az ellenpéldákat: egyrészt a tudomány ártalmas következményeit bemutatva, másrészt nem-tudományos módszerek-világképek pozitív eredményeit sorolva. Nézzük meg tehát, mit csinál az első érvrendszerrel! Először ezt is két részre bontja. Az első csoportba kerül a hagyományos válasz: a tényekből következő elméletek modellje, ahol az elméletek igazságát az garantálja – ellentétben más módszerekkel, pl. a vallással –, hogy a "valóság" megfigyelt, felkutatott darabkái, *a tényeket* rakják össze (=következtetés) elméletté. Ezzel a megközelítéssel az a baj, hogy - persze ezt szintén nem Feyerabend találta ki, s így elég volt hivatkozni a régebbi kritikákra – egyrészt nincsenek tények a maguk "ártatlanságában", hiszen megismerésük, felkutatásuk vagy nyelvi megfogalmazásuk nagyon is elméletfüggő; másrészt a konkrétól az általánosig nem vezet semmilyen logikailag igaznak tekinthető út.

E.: Ha lehetne, akkor ne csigázz tovább, mert ha jól értem, most következik az a rész, ami miatt az egészet kérdeztem. Mi a baja Feyerabendnek az egymáshoz viszonyított elméletek relatív igazságával?

M.: Valóban, a másik érvrendszer kiindulópontja az, hogy "elméleteket nem lehet igazolni, erényeik csak akkor derülnek ki, ha más elméletekhez viszonyítjuk őket"⁴. De gondoljuk tovább, mi következik ebből! - szólít fel minket Feyerabend a milli gondolatmenet értelmezésére.⁵

⁴ Feyerabend, 2000,49.0.

⁵ Mill annyira fontos volt számára, hogy egy interjúban azt állította: "Amit én írtam, az mind megtalálható John Stuart Millnél." (Zürichi beszélgetés, 55.o.)

A saját utópiájához hasonlító tájat fest le nekünk (ez is tipikus: nem érvek, következtetések sorakoznak fel előttünk, hanem hatásos - vagy annak szánt - metaforák, hasonlatok), bár egy kis képzavar türemkedik bele a szépségbe: "E felfogás szerint a tudás olyan *alternatívaóceán*, amelyet a követelmények óceánja szel át és oszt részekre. Elménket azzal ösztönzi növekedésre, hogy képzelőerőt igénylő választásra készíteti; megtanít rá, hogy válasszunk, használjuk képzelőerőnkét és bátran kritizáljunk."⁶

E.: Ez olyan, mint Popper:

M.: Nem. Bár vannak hasonlóságok, pont a különbségek fontosak Feyerabend számtára. Nemcsak azért, hogy belerúghasson a Mesterbe⁷, hanem mert Popper egy *helyes módszert* alapoz meg, az pedig a fő ellenfél. Konkrétan három⁸ területen lát eltérést Popper és Mill (vagyis saját kiindulópontja) között:

a) Míg Popper alkalmaz egy szűrőt, mielőtt beengedne egy elméletet a "versenybe": először tökéletesíteni kell logikailag, addig Mill olyan formában ütközteti őket, ahogy találja.

b) Egy elmélet, ha elvérzett a "versenyben", akkor Poppnernél többé már nem jut neki szerep, ellentétben Mill elgondolásával, ahol többféle funkciója is lehet egy elvetett alternatívának: a választott elmélet jobb megmagyarázásához használható vagy helyesbítésére, esetleg egy későbbi, új elmélet kialakításához szolgálhat alapul.

c) Popper kritériumai véglegesek: egyszer s mindenkorra rögzítette azokat a szempontokat, amelyek egy elmélet értékelésére szolgálhatnak. Mill kritériumai a történelmi szituációval együtt mozognak.

Feyerabend mindezekén kívül még egyet rúg Popperbe: azt állítja, hogy a falszifikációs elméletet komolyan véve nem maradna tárgya a módszernek: "Ha megalkuvás nélkül alkalmaznánk Popper kritériumait, az egész tudományt szemétdombra vethetnénk

⁶ Feyerabend, 2000, 50.o.

⁷ Wittgenstein halála miatt Feyerabend kénytelen Poppnernél tanulni, de nem alakult ki közöttük sem emberi, sem szakmai kapcsolat: kölcsönös meg nem értés és utálat jellemezte inkább kettejük viszonyát. Annál jobban kötődött Lakatoshoz, akit Poppnernél ismert meg. Olyan ez, mint egy nagy falu: mindenki mindenkit ismer, keverednek a szakmai és emberi szempontok ...

⁸ Volt itt egy negyedik is, ami arra világított rá, hogy különböztek a motivációk is – Popper egy speciális ismeretelméleti kérdés végére akart járni, Millt viszont az emberek gyarapodásának feltétele izgatta –, de ez csak áttételesen érinti témánkat.

anélkül, hogy bármi hasonlóval helyettesíteni tudnánk. Popper kritériumai tehát hasznavehetetlenek a tudomány szempontjából."⁹

E.: Jó, szegény Poppert kilötte, de ezt mások is megtették és nem jutottak arra a következtetésre, hogy "anything goes". Kuhn is, Lakatos is kemény kritikusai a hagyományos tudományfelfogásnak, vagy a Popper-féle falszifikációs elméletnek, mégis megpróbálják megőrizni a tudomány értékeit.

M.: Kuhnt és Lakatost Feyerabend is többre értékeli. Ővelük "csak" az a baja, hogy kinyitották a sekélyesség, inkompetencia és unalom szellemének palackját és így elárasztotta a tudományfilozófiát az üres szavak áradata.¹⁰ Tartalmilag Kuhnnal kapcsolatban kétségei támadtak afelől, hogy lehet-e az elméletét konkrét, létező tudományokra használni: "Volt egyáltalán valaha is normál tudomány a gondolkodás történetében? Nem volt! – és felszólítok mindenkit, hogy próbálja meg bebizonyítani az ellenkezőjét!"¹¹ Feyerabend Lakatost önmagától nem sokban különbözőnek mutatja be. Végül is a döntő eltérést inkább retorikainak véli, mint tartalminak: ugyanazt az anarchizmust olyan csomagolásba burkolja, hogy azt a "racionalisták" is beveszik.

E.: Álljon meg a menet! Nekem úgy tűnik, hogy Lakatos nem szívesen venné, ha őt kriptó-anarchistának tekintenék. A progresszív és degeneráló kutatási program megkülönböztetés legalább is erre utal.

M.: Éppen ezt a szétválasztást használja fel Feyerabend arra, hogy bemutassa a döntő hasonlóságot Lakatos és saját maga között. Igaz ugyan, hogy Lakatos nem ért egyet az "anything goes"-állásponttal, de ez Feyerabend szerint nem az elméletéből, hanem egy azzal pont ellenkező érvelésből következik: amikor ugyanis egy degeneráló fázisban lévő kutatási programot akar kritizálni, a támogatását megszüntetni, akkor valamiféle "egészséges emberi értelemre" hivatkozik és nem a saját elméletén belül oldja meg a problémát: Lakatossal kapcsolatos véleményét egy késszúrással felérő öleléssel foglalja össze: "Lakatos olyan szavakat ajánl, amelyek egy módszertan elemeinek

⁹ Feyerabend, 2000, 50. o.

¹⁰ Kuhn kapcsán így ír erről: "Kuhn nyomán már olyanok is magabiztosan mernek nyilatkozni a tudományos módszerről, akiknek még arról sincs fogalmuk, hogy miért esik le a kő a földre." (Uo.) És ezzel az idézettel az önróniának is helyet adtunk.

¹¹ Feyerabend, 2000, 50.o.

tűnnek, valójában azonban semmilyen módszertant nem ajánl. A ma létező leghaladóbb módszertan szerint tehát nincs tudományos módszer."¹²

E.: És mindezekért Feyerabend a tudományt, mint olyat, elutasítja?

M.: Nem. Csak a mostani felsőbbrendűségét, kizárólagosságát utálja. Talán ezért vállalta fel Lakatos tréfának szánt kifejezését, az "anarchista ismeretelmélet". A tudománnyal nem az a baj, hogy nincs igaza. Időnként az is lehet – az az alapvető probléma a tudománnyal szerinte, hogy azt állítja, hogy csak neki és mindig. Így – becsapva azokat a politikai anarchistákat, akik hittek a tudomány ideológiamentesítő funkciójában – a tudomány maga ideológiává, sőt, a társadalomban betöltött szerepe szerint – tizenhetedik-tizennyolcadik századi forradalmi indulásának megcsúfolásául¹³ –üzletté vált. "Kellemetlen ábrázatával és megbízhatatlan eredményeivel a tudomány megszűnt az anarchisták szövetségese lenni. Problémává vált. Az ismeretelméleti anarchizmus megoldja a problémát, amennyiben eltávolítja az anarchizmus korábbi formáinak dogmatikus elemeit"¹⁴ - mondja Feyerabend kissé nagyképpően, hogy aztán a megoldást a tudomány és az állam szétválasztásában találja meg, az állam és a vallás szétválasztásának mintájára.

E.: Egy pillanat! Jól értettem, hogy az általad eddig kritikátlanul elfogadott Feyerabendet a nagyképpőség vádjával illetted?

M.: Ez azért nem lenne olyan nagy kritika, azonban ehhez a stilárisnak is nevezhető megjegyzésemhez párosul egy tartalmi észrevételem. Feyerabend kíméletlenül leleplezi a tudományfilozófia összes eddigi tarthatatlan előfeltételezését, rámutat az ellentmondásokra, de úgy tűnik nekem, hogy önmagát megfoghatatlanná tette. Egyik elemzője ezt el is hitte neki, amikor azt írja Feyerabendről, hogy "(Feyerabend) ... a filozófia történetébe azzal írta be magát, hogy egy gondolati úton – amelyről mindenki más pár tétova lépés után visszafordult – következetesen *végigment*"¹⁵ (kiemelés tőlem).

¹² Feyerabend, 2000, 50.o

¹³ Persze, a Felvilágosodás körül fel-fellángoló viták egyik fő kérdése éppen az, hogy mennyire szerves része a projectnek ez a következmény vagy mennyire félresiklás.

¹⁴ Feyerabend, Medvetánc – Tézisek, 42.o.

¹⁵ Forrai, 7.o.

Mi az, hogy végigment? Ő, aki éppen azt kritizálta másoknál, hogy ideológiává torzították a gondolatokat azért, hogy kizárólagossá tették - az utolsó szót magának követeli? Hiányzik nekem az a gesztus, ami Derrida önvallomásában van benne:

"Mindannyian misztagógjai és Aufklärerjei vagyunk valaki másnak."¹⁶

Második rész

amelyben körüljárják a tudathasadás fogalmát, szóba hozzák a tudás és a hatalom kapcsolatát, és előkerül a kulturális antropológia is

E.: Egy kicsit elszakadnék most Feyerabendtől, bár arról még nem győztél meg, hogy ő valóban "misztagóg" lenne. Arról, amit Derridától idéztél eszembe jutott egy régi mániám. Kissé tudathasadásos állapotnak tűnik nekem az, amikor úgy állsz ki egy gondolat mellett, hogy közben tudod azt, hogy te magad is képes vagy ízekre szedni; és ez még a jobbik eset ahhoz képest, hogy "felvilágosító" is lehetnél, aki azt gondolja hogy birtokában van az igazság, csak el kell juttatnia másokhoz. Főleg azért zavaró ez a tudathasadás, mert cselekedni nagyon nehéz ilyen alapon.

M.: Nem nagyon tértél el a Feyerabend-témától, legalábbis nekem úgy tűnik, hogy neki is van egy idevágó gondolata. Amikor az anarchista ismeretelméletet megkülönbözteti a szkeptikusoktól (valószínűleg ez is olyan láthatatlan ellenség, mint Poppernél a historicisták: azért vannak, hogy pontosítani lehessen a velük szembenálló elméletet), azt mondja: "Míg a szkeptikus minden felfogást vagy mint egyformán jót vagy egyformán rosszat sorol be, vagy pedig egyáltalában semmilyen efféle ítélethez sem csatlakozik, addig az ismeretelméleti anarchista nem habozik kiállni akár legbanálisabb vagy éppen a legbűnösebb állításért is."¹⁷ A te szóhasználatoddal élve ez azt jelenti számomra: igen, tudathasadás, de vágjunk bele bátran!

E.: Hát, nem nyugtattál meg.

¹⁶ Derrida, 63. o. Misztagóg: aki misztifikálja azt, amit mond illetve a megértését csak a beavatottak számára tartja fenn. Aufklärer: felvilágosító. Az én olvasatomban ez az idézet arról szól, hogy bármennyire is igyekszünk (már amennyiben van ilyen szándék bennünk), képtelenek vagyunk megszabadulni olyan állításainktól, amelyeket csak "úgy" elfogadunk, és ráadásul másoktól is elvárnánk, hogy fogadják el ezeket. Ugyanakkor kéjes örömmel leleplezzük mások hasonlóan működő, ám nekünk valami miatt nem szimpatikus hittételeit.

¹⁷ Feyerabend, Medvetánc–Tézisek, 42. o.

- M: Nem is az volt a céloom. Bár amit te tudathasadásnak nevezel az számomra nem egy elkerülendő állapot, hanem felszabadulásként jelenik meg. És most nem is egy idegen ország uralma alóli felszabadulás lenne a jó hasonlat, hanem a felnőtté válás: ahogy egy szülő többé már nem határozhatja meg felnőtt gyermeke életvezetését, úgy teremődik meg a gondolati szabadság helyzete, ha valaki nem köti magát valami külsődlegeshez, legyen az a Vallás, az Ész, a Valóság vagy bármi más. Tehát a meghatározottság biztonsága elvész, helyét átengedi a szabadság – akár önmaga iránti –kétségének¹⁸.
- E.: Térjünk egy kicsit vissza az állam és a tudomány szétválasztásához. Ha jól értettem, Feyerabend ebben látja a Nagy Megoldást. Nekem úgy tűnik, hogy túlságosan lebecsüli a státusfenntartó tényezőket, elhanyagolja azt a körülményt, hogy nem csak a tudománynak van szüksége hatalmi háttérre saját egyeduralmának fenntartásához, hanem az államnak, mint a hatalom letéteményesének a tudományra, mint legitimációs alkotóelemre. Ahogy Lyotard fogalmaz: "Ha a tudományos tudás aktuális státusát vizsgáljuk, olyan időben, amikor úgy tűnik, hogy minden korábbinál inkább alárendelődik az uralkodó hatalomnak ..., akkor a kettős legitimáció kérdése messze nem szorul háttérbe, hanem előtérbe kerül. Mivel a legkifejlettebb formájában, az oda-vissza áramlás formájában jelenik meg, megmutatkozik, hogy a tudás és a hatalom egyszerűen ugyanannak a kérdésnek a két oldala: ki dönti el, mi a tudás? Illetve: ki tudja, mit kell eldönteni?"¹⁹
- M.: Akár reális megoldásnak, akár naiv utópiának tartjuk Feyerabend tudománytalanított (pontosabban: tudomány-hegemónia-mentesített) társadalmát, érdemes megvizsgálni, hogy hogyan jutott erre az elgondolásra. Azt a részét már megvizsgáltuk a kérdésnek, hogy miért nem alkalmas a tudomány Feyerabend szerint arra a szerepre; amit a Felvilágosodás szánt neki, de az is érdekes, hogy milyen formában találkozott ezzel az akár elvontnak is tekinthető problémával a maga konkrétságában. 1964-ban, amikor először tanított "nem-fehér" diákokat, szembekerült

¹⁸ Felmerülhetne a kérdés: ha "anything goes", akkor miért pont a szabadság a kiemelt érték Feyerabendnél (is). Úgy tűnik nekem, hogy Feyerabend megkerüli ezt a kérdést, pedig ez egy központi kérdése az őt kritizálóknak. Ha ő nem is, Rorty megkísérelt megfelelni a kihívásnak. (lásd: *A liberális közösség esetlegessége* fejezet az *Esetlegesség, ironia és szolidaritás* című könyvéből.)

¹⁹ Lyotard, 23. o.

azzal a helyzettel, hogy míg kollégái úgy tekintettek a feladatra, mint ami "óriási lehetőség ... az értelem terjesztésére és az emberiség előbbrevitelére ..., hogy a felvilágosodás egészen új hulláma induljon el"²⁰, addig őbenne kétségek merültek fel az oktatás értelmét vagy konkrétabban a saját státuszát illetően: "Ki vagyok én, hogy megmondjam ezeknek az embereknek, mit gondoljanak és hogyan gondolják?"²¹ A problémára megoldást keresve először arra jutott, hogy neki, mint tanárnak, nem az a dolga; hogy saját "igazságát" nevelje "bele" a kultúrsterilizált fejekbe, hanem a különböző hagyományok gyűjtőmedencéjének kialakításán kell hogy fáradozzon, megteremtve és támogatva ezzel a választás lehetőségét. Ez nem sértene az inkompenzurabilitás elvét és nem gázolná le a Felvilágosodás nevében mások kultúráját. Azaz mégis! Igaz ugyan, hogy nem akarja az "abszolút igazságot" mások nyakába sózni és ezért meg kell különböztetni a "gyűjtőmedencés" megoldást a racionalizmus "tisza" hagyományától, de ahogy önkritikát gyakorolva megfogalmazza: "akkor is csak Nézet volt, absztrakt agyszülemény, amelyet kitaláltam, majd megpróbáltam eladni, jóllehet egy csöpp közös élettapasztalatom sem volt a kiszemelt alanyokkal"²². Így aztán az oktatásról teljesen lemondva a "nevettetést" választotta hivatásul.

E.: Az a furcsa, hogy a kultúrák ilyenfajta összemérhetetlensége és az egymás életébe való beavatkozás veszélyessége a kulturális antropológa számára teljes evidenciaként jelentkezett már az első világháború után, a történeti partikularista iskola térhódítása óta. Az az elméleti megközelítés, amelyet Feyerabend kritizál, leginkább az evolucionisták álláspontjához hasonlít. Ez az az iskola, amelynek fő állítása arról szól; hogy mivel valamennyi társadalom azonos fejlődési pályát fut be, értékelhetjük a különböző kultúrákat aszerint, hogy hol állnak ezen a fejlődési egyenesen. Ez pedig alapjául szolgálhatott a különféle etnocentrista megnyilvánulások és cselekedeteknek. És bár ebből gondolkodásmódból sarjadó magatartásformák ma is elég elterjedtek, a kulturális antropológián, mint tudományon belül eljárt az evolucionisták felett az idő.

²⁰ Feyerabend, Replika-Szabad társ.,28. o.

²¹ Uo.

²² Feyerabend, Replika-Szabad társ.,30. o

- M.: Érdemes lenne tisztázni, mit tud mondania kulturális antropológia arról a helyzetről, amelyről Feyerabend is beszámolt, nevezetesen különböző kultúrák találkozásáról.
- E.: Ha a kulturális antropológiai kutatás célját keressük, több kiindulópont adódik. Egyrészt felfoghatjuk az antropológiát, mint egy olyan vállalkozást, amely arra keresi a választ, hogy egy vizsgált "másik" kultúra sajátosságai hogyan érthetők, értelmezhetők a magunk számára. Másrészt "saját" kultúránk megértéséhez is szolgálhat a kulturális antropológiai vizsgálat, az "idegen kultúra ilyenkor referencia, egyfajta tükör szerepét tölti be. Harmadrészt saját identitásunk meghatározásához nyújt segítséget: kik vagyunk mi, hogy kívül helyezkedtünk a kultúrákon? Konkrét kutatások során nem különülnek el élesen ezek a célok, ám arra is kevés példa van, hogy komplexitásuk annyira megragadható legyen, mint kultúrák találkozásának elemzése esetében.
- M.: Ez mind szép, de amit te megértésnek nevezel, azt Feyerabend elutasítja, mint nem megfelelő viszonyulást az idegen kultúrákhoz: "Néhány szakmai outsiders-től eltekintve ezeket a kultúrákat mégsem vizsgálták soha az őket megillető tisztelettel, mégis nevettek rajtuk, és magától értetődően a helyükbe léptették először a felebaráti szeretet vallását, utána a tudomány vallását, ha nem éppen különböző 'interpretációkkal' szedték őket széjjel."²³ Ez a "szétinterpretálás" nem tűnik valami hízelgőnek a kulturális antropológiára nézve. Ezzel a jellemzéssel őket is beolvasztja az általa elutasított racionalista-entellektüel hagyományba.

Harmadik rész

amelyben a kultúra speciális definíciója segítségével megteremtik a tudomány "élő" metaforáját

- E.: Én mégis megpróbálom megvédeni a kulturális antropológia idegen kultúrák megismerésére vonatkozó szándékát a "szétinterpretálás" vádja ellen.
- M.: Először jó lenne, ha tisztáznád, hogy mit értesz kultúra alatt. Hátha fogalmi eltérésből adódik a megtámadottság-érzésed.

²³ Feyerabend, Replika-Szabad társ., 28. o.

E.: Nem mintha te mondtál volna valamit a tudományról vagy a tudásról, de azért megpróbálom. Nyilvánvaló, hogy több definíció vagy meghatározás-kísérlet létezik, iskolánként változóan. Amit most bemutatok, az a számomra legszimpatikusabb irányzat, az interpretatív antropológia²⁴ megközelítése lesz. Clifford Geertz, ezen iskola leghíresebb tagja többször nekifutott annak, hogy megadja az elméleti keretét kultúraelemzéseknek. A legtöbbször hivatkozott definíciója szerint a kultúra "a aszimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit jelöli, a szimbolikus formában kifejezett örökölt koncepciók azon rendszerét, amelynek segítségével az emberek kommunikálnak egymással, állandósítják és fejlesztik az élettel kapcsolatos tudásukat és attitűdjeiket."²⁵ Természetesen további tisztázásra szorul a "szimbolikus" fogalma, továbbá meg kell adni azt az utat, hogy hogyan lehet a jelentéseket értelmezni. És ezzel vissza is kanyarodtam eredeti célomhoz, ahhoz, hogy bemutassam, lehet úgy értelmezni egy kultúrát, hogy az ne "szétinterpretálás" legyen. Ez a kifejezés számomra amúgy is kissé homályos. Abból, amit Feyerabendről eddig megtudtam, úgy tűnik, nem azzal van baja, hogy megpróbáljuk megérteni a többi kultúrát, hanem, hogy ez egy felsőbbrendűségi érzéssel párosuló "segítői" szándékhoz kapcsolódik: azért akarjuk megérteni őket, hogy jobban tudjuk nekik átadni saját tudásunkat. Ám ahogy már említettem, a kulturális antropológia ezen a szemlél túljutott, legalábbis az az iskola, amelyik ma uralkodó, sőt az pontosan egy ilyen gondolkodásmód ellenfeleként jelent meg. Akkor, amikor az előbb idézett meghatározás alapján Geertz elemezni kezdi a szimbólumokat, ha tetszik, új paradigmát kezd működésbe hozni. Mivel úgy gondolja, hogy csak és kizárólag kulturális világok vannak, nincs "odakinn", amihez viszonyítani lehetne, vagy "odabenn", ahol mindez születne, a különböző interpretációk interpretációja lehet a feladat.

M.: Egy pillanat, ez egy kicsit tömény volt nekem. Mit jelent az, hogy interpretációk interpretációja?

²⁴ Ha elfogadjuk Feyerabend megállapítását, akkor szegény irányzatnak elég gyanúsán hangzik a neve.

²⁵ Geertz, 65. o.

E.: Ha elfogadjuk azt, hogy a "valóság" nem eleve adott, hanem csak az állandó újraalkotás folyamatában létezik, akkor az emberek egy adott csoportja – nevezzük azt akár országnak, népnek, szubkultúrának vagy bármi másnak –, fogja megkonstruálni a maga számára a világot: ők határozzák meg a konstruálás szabályait, módját, és ők is fogadják el maguk számára az így konstruált világot érvényesnek. Így egyfajta interpretációját adták a világnak, és ahhoz, hogy megértsük őket, nekünk nem az őket körülvevő objektív világot kell kutatnunk (merthogy olyan nincs, az objektív-szubjektív ellentétpár ebben az értelmezésben semmissé válik), hanem az interpretációkat kell értelmeznünk. És ez az értelmezés nem valamiféle mimetikus rekonstrukció²⁶ vagy empatikus beleérzés, hanem a szimbolikus megnyilvánulások elemzése²⁷, vagyis elkészítjük saját interpretációnkat róluk. Mindez természetesen összefügg saját magunk szerepének tisztázásával, az öninterpretáció megalkotásával. Hogy én is mondjak egy hasonlatot: az antropológus számára a másik kultúra úgy jelentkezik, mint az "Én" és az "Ő" párbeszéde, még szebben: reflexív dialógusa. Geertz szavaival: "Megpróbálni megtalálni azt az alapot, amelyen ... kijöhetünk velük: ez az antropológia mint tudományos vállalkozás. Nem próbálunk bennszülötté válni, sem utánozni bennszülötteket ... Ehelyett, a kifejezés tágabb értelmében, ami sokkal többet ölel föl, mint a puszta beszédet, megpróbálunk társalogni velük."²⁸ És ez a párbeszéd-hasonlat világítja meg leginkább azt, hogy miért tartom hamisnak (finomabban: idejétműltnak) Feyerabend "szétinterpretálási" vádját. Ugyanis azt gondolom, hogy pontosan így teremődik meg annak a lehetősége, ami Feyerabend számára is pozitívumként jelenik meg: az együttgondolkodás. Ismét Geertz szavait idézem (most mit csináljunk, szeretem): "Nemcsak az válik lehetővé, hogy realista módjára és konkrétan gondolkozzunk *róluk*, hanem – ami ennél fontosabb – az is, hogy kreatívan és képzeletgazdagon *velük* gondolkozzunk."²⁹

²⁶ Egyik itt már teljesen elszállt, tudományos szlengben fejezi ki a legegyszerűbb dolgokat is; a mimetikus rekonstrukció hevenyészett magyar fordításban *utánzást* jelent.

²⁷ Itt a "sűrű leírás" néven ismert módszerről (illetve annál jóval többről) van szó, ami az egész geertzi életműből a legfontosabb, de ennek ismertetése most elmarad.

²⁸ Geertz, 179-180. o.

²⁹ Geertz, 191. o.

M.: Ez mind nagyon szép, de – és ez persze felmerül Feyerabenddel kapcsolatban is – a párbeszédnek mi a célja? Ha elfogadjuk az inkommenzurabilitás elvét, akkor a különböző iskolák közös, mindenek fölött álló hivatkozási alap (=közös nyelv) híján nemcsak hogy nem tudnak beszélni egymással, de ez teljesen céltalan is volna. És ugyanígy a kultúráknál: miért kéne kommunikálni egymással a világot másképp interpretáló embercsoportoknak? Nagyon jól elvannak a maguk világában.

E.: Ez utóbbira megpróbálok válaszolni, mert tényleg érzékeny pontra tapintottál. Az antropológus, amikor megkísérel kommunikálni egy másik kultúrával – és ez nem feltételezi, bármilyen furcsának is tűnik, egy közös nyelv létét, hiszen éppen közben teremti meg azt –, akkor ezzel integratív funkciót valósít meg. Erre Niedermüller Péter azt mondja, hogy ez adja az etikai legitimitását a kulturális antropológiának, de szerintem ilyesmire semmi szüksége nincs semmilyen tudománynak. Persze, a kérdésednek arra a részére, hogy miért venne részt a kommunikációban egy olya kultúra, amelyik nem akar, nem tudok válaszolni. Nekünk, társadalomtudósoknak nincsenek – szerencsére – olyan eszközök a kezünkben, amelyek erre kényszerítenék az embereket, így maximum annyit tehetek, hogy a magam verzióját a párbeszéd fontosságáról nyilvánosságra hozom, s reménykedem abban, hogy valamikor ők is hasonló véleményre jutnak.

M.: A tudományokra, gondolom, hasonló megoldásod lenne. És ez számomra el is fogadható. Ám elgondolkoztató, hogy Feyerabend hogyan vélekedik erről a kérdéstről (természetesen nemcsak tudományokról beszél, hiszen pont az tűzte ki célul, hogy bemutassa: a tudomány(ok) ugyanúgy tradíció(k), mint a vallás, a babona, stb.): "Egy alapelv nélküli társadalmat ajánlok, amely nemcsak respektálja a tradíciókat, hanem együttműködésre szólítja fel őket, és a princípiumoknak esetről esetre szerez érvényt."³⁰ Mintha a tradíciók (ezen belül a tudományok) párbeszédére hatékonysági szempontokból lenne szükség: több szem többet lát, és nincs "fontosabb szem", mégha távcsővel dolgozik is. A respektáláshoz mint előfeltételhez természetesen szükséges Feyerabendnél a tudománytalanított szabad társadalom. Ugyanakkor ez sem tudja arra

³⁰ Feyerabend, Medvetánc-Relativizmus, 53. o.

kényszeríteni az elzárkózni vágyó tradíciókat, hogy részt vegyenek a kommunikációban.

Úgy tűnik nekem, hogy elég hasonló dolgokról esett szó, amikor te a kultúráról, illetve én a tudományról beszéltem. Megfogalmazódott bennem egy hasonlat is: ha az inkompenzurabilitás elvét figyelembe akarjuk venni a tudományoknál, akkor úgy kell rájuk tekinteni, mintha kultúrák lennének. Ez azzal az előnnyel jár, hogy nem kell a tudományok "igazságait", "módszereit" túl komolyan venni: nem azok "megfelelő" mivoltán múlik "tudományosságuk". Ha ezt a képet gondoljuk érvényesnek a tudományra nézve, rögtön láthatjuk, hogy nem pusztán állítások és bizonyítások halmazával van dolgunk, hanem az alapfogalmak, axiómák mögött meghúzódó struktúrákkal, hagyományokkal, informális kapcsolatokkal. Így könnyebben értelmezhető lesz Kuhn paradigma-fogalma is, annak többrétegűségével együtt.

E.: Én ennél tovább mennék: a kultúra nemcsak metaforája a tudománynak, hanem megközelítési módja is³¹. A kultúra a geertzi fogalom alapján úgyis túlnőtt a kulturális antropológia keretein, és általános változást hozott a társadalomtudományos gondolkodásban: a jelenségek mint szimbólumok mögötti jelentések feltárása a tudomány "terepén" is értelmezhető. És erre már volt is kísérlet: a többször emlegetett Geertz azt vizsgálta meg, hogy mik azok az elemek, amelyeket átvehet a tudományok elemzésekor az általános antropológia "kelléktárából". Ebből hármat közkinccsé is tett: a konvergens adatok használatának, a nyelvészeti kérdések, illetve az életciklusok jellegének vizsgálatát.

"Konvergens adatokon olyan leírásokat, lépéseket értek, melyek ugyan különbözők, de amelyek mégis fényt vetnek egymásra azon egyszerű ok miatt, hogy az emberek, akik a leírásokat, lépéseket és megfigyeléseket teszik, közvetlen részesei egymás életének."³² Ahhoz, hogy az így definiált konvergens adatok elemzését valóban relevánsnak tekintsük a tudományokra nézve, azt is be kell látnunk, hogy a tudósok valóban részesei egymás életének. Geertz azt mutatja meg, hogy léteznek ezek a –

³¹ És itt most nem egy olyan megközelítésre gondolok, mint amilyennel Popper találkozott annak idején (A társadalomtudományok logikája című tanulmányban írja le azt a hírhedt esetet, amikor egy konferencián megfigyeléseket végző antropológus a végén értékeli a megjelenteket), mivel nem esik az objektivitás csapdájába. Persze az is valószínűsíthető, hogy egy ilyen elemzés sem volna Popper szíve szerint való.

³² Geertz, 296. o.

frappánsan "intellektuális falvaknak" nevezett - közösségek jópár tudományos ágban, nemcsak szellemi kapcsolódásukban, hanem politikai-erkölcsi, sőt, félig-meddig személyes érintkezésekben is.

A nyelvi kérdés az antropológiában – Geertz szerint – "olyan kulcskifejezésekre koncentrál, amelyek értelmük megfejtése után utakat nyitnak a világ felé."³³ Saját maga azt vizsgálta, hogy milyen szókinccset használ egy tudomány önmaga mások előtti bemutatására.

Az életciklus kérdése többféle értelemben is felvetődik a tudományoknál. A tudósok, egyetemi tanárok karrierpályája csak látszólag lényegtelen kérdés a tudomány szempontjából: az azt megalkotó személyek hozzáállása, gondolkodásmódja nagyon is fontos, és erre jelentősen hat, hogy milyen életpálya-mintával rendelkezik az adott tudományág. Ugyanígy a különböző éresi ciklusok is hatnak a tudósok, és velük együtt a tudomány jellegére: a matematika mint "fiatal", a történelem mint "öreg" tudomány – ezek a meghatározások egyszerre jelentenek kormegjelölést a matematikusokra, történészekre, egyúttal a tudományukról is elárulnak valamit.

M.: Kezdek elfáradni, pedig érdekelne ...

E.: Nekem még van egy jó kis idézetem: "A kulturális élet integrálását úgy lehet megoldani, hogy lehetővé tesszük a különböző világokban élő emberek számára, hogy őszinte és kölcsönös hatást gyakoroljanak egymásra. Ehhez először is el kell fogadnunk a különbségek mélységét, ezután meg kell értenünk, hogy mik is ezek különbségek, majd létre kell hoznunk egy olyan szótárt, amelynek segítségével különbségeket meg lehet fogalmazni – egy olyan szókinccset, mellyel az epigráfusok, citokémikusok és ikonológusok hitelt érdemlő beszámolót tudnak egymásnak önmagukról."³⁴

M.: Erről az jut eszembe, amikor ...

"

³³ Geertz, 297. o.

³⁴ Geertz, 301. o.

Idegen szavak, kifejezések, szereplők

-Tudományfilozófia címszavakban-³⁵

A tudományfilozófia mint önálló diszciplína indulásakor, különösen a Bécsi Körhöz tartozó szerzőknél a gondolkodás fő irányát az a kérdés határozta meg, hogy vajon miből fakad az emberi tudás legtisztább, legjobb megjelenési formájának tekintett tudománynak (és itt elsősorban a mintának tekintett természettudományra gondoltak) az "ereje". A választ a sajátos módszerben vélték megtalálni.

A Bécsi Kör, vagy más néven logikai pozitivisták úgy gondolták, hogy a tudomány feladata a tényeket megfelelően csoportosítani és valamilyen módszer segítségével ezekből a csoportosított tényekből általános igazságokat megfogalmazni. Az ily módon kialakított elméleteket aztán összevetik a tapasztalattal, a megfigyeléseik pedig igazolják az elméleteket. Ezért hívják a logikai pozitivisták módszertanát *induktivista-jusztifikacionista* metodológiának.

Ezzel szállt szembe Popper, amikor úgy írta le a tudományos elméletalkotást, mint ami első lépésként hipotézisek felállításából áll, majd következik a tesztelésük. Poppernél egy hipotézist a tények nem igazolhatnak (egy általános igazságot csak a világ összes ehhez kapcsolódó tényének összegyűjtésével tudnánk alátámasztani, ez pedig lehetetlen), csak cáfolhatnak. A megcáfolt elméleteket elveti a tudomány és a helyüket átveszik más hipotézisek. Ennek megfelelően Popper elgondolását röviden *deduktivista-falszifikacionista* metodológiának hívhatjuk.

Popper és a Bécsi Kör tagjai abban egyetértettek, hogy a tudomány fejlődik, hogy egyre többet tudunk, csak abban nem értettek egyet, hogy mit is jelent ez. Míg a logikai pozitivistáknál mai tudásunk tartalmazza a régiek tudását és elméleteink egyre jobban igazolódnak, addig Popper és követői úgy gondolták, hogy mai tudásunk nem tartalmazza a korábbi egészét, hiszen az tartalmaz azóta **falszifikált** elemeket is, de a mostani tudásunkban sem lehetünk biztosak, az ugyanolyan hipotetikus, mint mindig volt.

³⁵ Ez a történeti áttekintés Forrai Gábor *Lakatos Imre tudományfilozófiája: vázlat* című írása alapján készült, szabad átköltés útján.

A hatvanas években aztán robbant a tudományfilozófia bombája: a történeti megközelítés. A következő problémákkal kellett szembenézni:

1. Számos tudományos siker annak köszönheti létét, hogy a tudósok nem vették komolyan a filozófusok által meghatározott módszertani szabályokat.
2. Az egyetemes érvényű metodológia hasonlatossá vált a boldogság kék madarához: az alkalmazott módszertan erősen függ az alkalmazó nézeteitől, világlátásától, s azokkal együtt változhat.
3. A tapasztalat nem segít az elméletek közötti választásban, mivel az adatok gyűjtése értelmezése, sőt, még az érzékelés is elméletfüggő.

Mindebből az következik, hogy elvesztettük az eddig biztosnak tűnő alapot arra, hogy egy elméletet jobbnak ítéljük egy másiknál. És akkor hogyan beszélhetünk fejlődésről? És miért gondoljuk, hogy a tudomány valami magasabbrendű dolog?

Thomas Kuhn megpróbálta összeegyeztetni kétségeinket elvárásainkkal. Kuhn fő művében, *A tudományos forradalmak szerkezeté*-ben arról ír, hogy egy adott időszakban és adott tudományon belül általában megtalálhatjuk azt a szervezőerőt, ami a kutatásokat mozgatja, az elméletalkotást motiválja; illetve az . oktatásnak alapul szolgálhat. Nevezzük ezt **paradigmának**. (A rövideg kedvéért most tekintsünk attól, hogy egyes utánaszámolók szerint már Kuhn is legalább hetven féle jelentéssel használta a paradigma kifejezést, az értelmezésekről nem is beszélve.) Nincs itt semmi baj, dolgozik a paradigma, a **normál tudomány** működését keresztretjévtényfejtéshez lehetne leginkább hasonlítani (ezt Kuhn meg is teszi): jó előre tervezhető kérdéseken törik a fejüket a tudósok, egyre kifinomultabb eszközökkel dolgoznak, a használatban lévő fogalmakat széleskörű egyetértés évezi. Mindaddig, amíg be nem következik a paradigmaváltás: a Földet ezután nem lapos tányérnak, hanem gömbölyded formájúnak gondoljuk; a Föld-központú csillagrendszert lecseréljük Nap-központúra, stb. Ezt azonban nem tökéletesedésnek kell értékelnünk, mivel nincs alapunk különböző paradigmák összehasonlítására (a fentebb jelzett problémák miatt): ez az **inkommenzurabilitás** elve. Egy paradigmán belül természetesen lehet és kell is érvelni állításaink mellett, hiszen ott léteznek a mindannyiunk által elfogadott szabályok.

Kuhn paradigmafogalmához hasonló értelemben beszél Lakatos Imre *tudományos kutatási programról*. Ennek a programnak van egy magja, amit semmiképpen nem lehet megváltoztatni, és egy védőöve, ami arra szolgál, hogy a magot ért "támadásokat" (értsd: nincs megfelelés a tapasztalat és az elmélet között), újabb és újabb elméletváltozatokkal kivédje. Lakatos kísérletet tesz arra, hogy a tudomány fejlődésének újfajta elméletét alkossa meg. A jobb-rosszabb ellentétpár helyett a **progresszív-degeneráló** kifejezéseket használja a kutatási programokra. Egy új elméletváltozatot akkor nevez progresszívnek, ha új előrejelzéseket képes megfogalmazni és azok be is válnak. Az újdonságértéket a rivális elméletekhez kell viszonyítani.

Egy fontos különbségre mindenképp fel kell hívni a figyelmet az előrejelzéseket szintén a tudomány szerves részének tekintő Popper és Lakatos között: amíg Popper metodológiája előíró, arra szólítja fel a tudósokat, hogy ilyen és ilyen helyzetekben ezt és ezt kell tenniük, ha meg akarnak felelni a tudományosság kritériumának, addig Lakatos csak leíró, egy elméletről utólag el lehet dönteni, hogy progresszív vagy degeneráló volt, de a tudós tanácstalanul tárja szét kezét, ha azt is ki akarja olvasni Lakatosból, hogy mit csináljon. Azt lehetne ugyan gondolni, hogy a progresszív kutatási programokhoz kéne kapcsolódnia, és egzisztenciálisan ebben van is valami, hiszen abban több kutatási lehetőség és/vagy pénz lehet, de a tudomány fejlődése szempontjából ez nem egy komoly érv. Lakatos rá is mutat, hogy egy degeneráló programhoz csatlakozni ugyanolyan racionális lehet, hiszen bármikor új erőre kaphat. És itt jön a képbe Feyerabend ...

Felhasznált irodalom:

Derrida, Jacques: *A filozófiában újabban meghonosodott apokaliptikus hangnemről*

In: Minden dolgok vége, Kant-Derrida
Századvég, 1993

Feyerabend, Paul: *Hogyan védjük meg a társadalmat a tudománytól?*

In: Replika 13-14, 15-25. old.
A tudomány egy szabad társadalomban

In: Replika 13-14, 27-31. old. .

A módszer ellen

In: Replika 13-14, 33-36. old.

Tézisek az anarchizmusról

In: Medvetánc 1985/4-1986/1, 41-46. old.

A relativizmus elemei

In: Medvetánc 1985/4-1986/1, 47-54. old.

Milyen lesz a tudományfilozófia 2001-ben?

In: 2000 1994 január, 47-53. old.

Forrai Gábor: *Paul Feyerabend (1924-1994)*

In: Replika 13-14, 7-13. old.

Lakatos Imre tudományfilozófiája: vázlat

In: Replika 23-24, 7-17. old.

Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*

Századvég, 1994

Hollós Marida: *Bevezetés a kulturális antropológiába*

ELTE-BTK, 1993

Liotard, Jean-François: *A posztmodern állapot*

In: A posztmodern állapot, Habermas-Liotard-Rorty

Századvég, 1993 7-146. old.

Niedennüller Péter: *Paradigmák és esélyek*

In: Replika 13-14, 89-121. old.

A "szimbolikus" és a kulturális elemzés

In: Jelbeszéd az életünk, 198-210. old. Osiris-Századvég, I 995

Popper, Karl : *A társadalomtudományok logikája*

In: Tény, érték, ideológia 279-231. old.

Gondolat,1976

Ropolyi László: *Tudomány egy posztmodern társadalomban*

In: Replika 13-14, 37-42. old.

(Miklós Tamás): *Zürichi beszélgetés Paul Feyerabenddel*

In: Medvetánc 1985/4-1986/1, 55-68. old.